

नेपालमा आदिवासी अधिकार

नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू

सम्पादन सल्लाहकार

शान्ति कुमारी राई दिनेश कुमार घले
शंकर लिम्बू भिम राई
अमृत योन्जन-तामाङ

सम्पादक
टहल थामी
गोविन्द छन्त्याल

नेपालमा आदिवासी अधिकार

नीतिगत अवस्था,
चुनौती र अवसरहरू

सम्पादक
टहल थामी, गोविन्द छन्त्याल

ISBN 9879937913539

9 879937 913539

नेपालमा आदिवासी अधिकार

नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू

सम्पादन सल्लाहकार

शान्ति कुमारी राई

दिनेश कुमार घले

शंकर लिम्बू

भिम राई

अमृत योञ्जन-तामाङ

सम्पादक

टहल थामी

गोबिन्द छन्त्याल

नेपालमा आदिवासी अधिकार:

नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू

प्रकाशक: नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकार सम्बन्धी
वकिल समूह (लाहूर्निप)

अनामनगर, काठमाडौं ।

पो.ब्र.नं.: १११७९

फोन: +९७७ ०१ ४२६८५१०

इमेल: lahurnip.nepal@gmail.com

वेबसाइट: www.lahurnip.org

© LAHURNIP, 2017

लेआउट: खापुङ, क्रियसन

अनामनगर, काठमाडौं ।

ISBN: 978-9937-9135-3-9

Indigenous Peoples Rights in Nepal: Policy Status, Challenges and Opportunities

Editorial Advisors: Shanti Kumari Rai, Dinesh Kumar Ghale,
Shankar Limbu, Bhim Rai, and Amrit Yonjan-Tamang.

Edited by Tahal Thami/Gobinda Chhantyal

संक्षेपीकरण

आईएलओ	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन
आजउराप्र	आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान
आ.व.	आर्थिक वर्ष
ऐऐ	ऐजन ऐजन
गाविस	गाउँ विकास समिति
जिविस	जिल्ला विकास समिति
नपा	नगरपालिका
नि.नं.	निर्णय नम्बर
नेकपा	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी
ने.का.प.	नेपाल कानून पत्रिका
नं.	नम्बर
पृ.	पृष्ठ
बि.	बिरुद्ध
यूनट्रीप	आदिवासी अधिकारसम्बन्धि संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र
रा.शि.आ.	राष्ट्रिय शिक्षा आयोग
लाहुर्निप	नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकार सम्बन्धी वकिल समूह
वि.सं.	विक्रम संवत्
सी.वी.आर.	समुदायमा आधारित पुनर्स्थापना
सं.	सम्पादक

Abbreviation

AD	Anno Domini
ADB	Asian Development Bank
AGRBS Sharing	Access to Genetic Resources and Benefit
AIPP	Asia Indigenous Peoples Pact
CA	Constituent Assembly
CBD	Convention on Biological Diversity
CBR	Community Based Rehabilitation
CBS	Central Bureau of Statistics
CEDAW	Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women
CERD	Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination
COP	Conference of the Parties
CPN	Communist Party of Nepal
CRC	Convention on the Rights of the Child
CSR	Corporate Social Responsibility
CSRDSP	Committee for State Restructuring and Division of State Power

DDC	District Development Committee
DFID	Department for International Development
EA	Electricity Act
EIA	Environment Impact Assessment
FPIC	Free, Prior and Informed consent
GI	Governance Index
GL	Generation License
GoN	Government of Nepal
GSI	Gender and Social Inclusion
HDI	Human Development Index
HLSRRC	High Level State Restructuring Committee
ICCPR	International Covenant on Civil and Political Rights
ICESCR	International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
ICIMOD	International Centre for Integrated Mountain Development
IEE	Initial Environmental Examination
IFAD	International Fund for Agricultural Development
IFC	International Finance Corporation
ILO	International Labour Organisation
INC	Indigenous and Nationalities Commission
IPPs	Independent Power Producers
IPs	Indigenous Peoples
IWGIA	International Work Group for Indigenous Affairs
LAHURNIP	Lawyers' Association for Human Rights of Nepalese Indigenous Peoples
LGBTI	Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender & Intersex
LTR	Lands, Territories and Resources
MAT	Mutually Agreed Terms
MoAD	Ministry of Agricultural Development
MoFSC	Ministry of Forest and Soil Conservation
MoFSC	Ministry of Forests and Soil Conservation
MoLJPA	Ministry of Law, Justice & Parliamentary Affairs

MoPE	Ministry of Population and Environment
MW	Mega Watt
NBSAP	National Biodiversity Strategy and Action Plan
NC	Nepali Congress
NEFIN	Nepal Federation of Indigenous Nationalities
NESAC	Nepal South Asia Centre
NFDIN	National Foundation for Development of Indigenous Nationalities
NPC	National Planning Commission
NTFPs	Non-Timber Forest Products
PES	Payment for Ecosystem Services
PI	Poverty Index
SL	Survey License
SOM/P	Standard Operating Manual/Procedures
SRHLRC	State Restructuring High Level Recommendation Commission
UCPN (Maoist)	Unified Communist Party of Nepal (Maoist)
UML	Unified Marxist Leninist
UN	United Nations
UNCED	United Nations Conference on Environment and Development
UNDP	United Nations Development Programme
UNDRIP	United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples
UNPFII	United Nations Permanent Forum on Indigenous Affairs
VDC	Village Development Committee
WB	World Bank
WRA	Water Resource Act
WSSD	World Summit on Sustainable Development

प्रकाशकीय

संविधानसभामार्फत संविधान निर्माणलाई लोकतन्त्रको उत्कृष्ट नमूना मानिन्छ। इतिहासमा यस्ता अवसर बिरलै आउँछ। नेपालको सन्दर्भमा पनि नेपाली जनताको लामो संघर्षपछि यो अवसर जुरेको हो। तर जसरी संविधानसभाले आम जनता तथा समुदायहरूको अधिकारका आवाजहरूको सम्बोधन गर्नुपर्थ्यो, त्यो हुन सकेन। संविधानसभाबाट बनेको संविधानमासमेत आदिवासीलगायतका समुदायहरूको अधिकार सुनिश्चित हुन नसक्दा असन्तुष्टिहरू भन बढेका छन्। त्यसको समाधान बेलैमा निकाल्न नसके देश भयंकर दुर्घटनामा पर्न सक्छ। त्यसरी संवैधानिक अधिकारबाट वन्चित एक समूह हो आदिवासी। ती समूहहरूको अधिकारका सम्बन्धमा संविधानमा भएका व्यवस्था र उनीहरूले चाहेको अधिकारका सम्बन्धमा गत पुष २२-२३, २०७३ (6-7 Januray 2017)मा काठमाडौंमा बृहत् सम्मेलनमा छलफल भएको थियो। सो कार्यक्रमको आयोजना गर्न पाउँदा लाहुरिप गर्व महशूस गर्दछ।

सो कार्यक्रम आयोजनामा विभिन्न व्यक्ति, व्यक्तित्व तथा संघसंस्थाहरूको अमूल्य सहयोग लाहुरिपलाई मिलेको थियो। यसरी सहयोग तथा सल्लाह सुझाव दिनुहुने डा. कृष्ण भट्टचन र डा. नवीन राईप्रति हामी आभारी छौं। त्यसैगरी United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues (UNPFII) का उपाध्यक्ष Mr. Raja Devasish Roy, सोही निकायकी सचिवालयबाट पाल्नु भएकी Ms. Julia Raavad, र International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA) बाट कार्यक्रममा सहभागी बन्न आउनु भएका Mr. Christian Erniप्रति लाहुरिप आभारी छ। त्यस्तै कार्यक्रमलाई सफल पारिदिन सहयोग गर्नुहुने अमृत योन्जन तामाङ, यशोकान्ती भट्टचन, डम्बर लोहोरुङ, डम्बर तेम्बे र नारायण निडलेखुप्रति पनि धन्यवाद व्यक्त गरिन्छ।

सो कार्यक्रम सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्नका लागि महत्वपूर्ण सहयोगका United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues (UNPFII), International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA), International Fund for Agricultural Development (IFAD), United Nations Development Programme (UNDP) लाई पनि धन्यवाद टक्रयाइन्छ । साथै कार्यक्रमा उपस्थित भई कार्यक्रमको शोभा बढाई दिनु भएकोमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका अध्यक्ष माननीय अनुपराज शर्मा, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानका उपाध्यक्ष चन्द्रबहादुर गुरुङ र सदस्यसचिव गोविन्द माझीप्रति लाहूर्निप कृतज्ञ छ । त्यसै गरी नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघलाई पनि धन्यवाद साथै सो कार्यक्रममा गरिमाय उपस्थितिका लागि माननीय सांसदहरू, विभिन्न संघसंस्थाका प्रतिनिधिहरू, बुद्धिजीविहरू, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू, विभिन्न राजदूतावासका प्रतिनिधिहरू, व्यापारिक क्षेत्रका प्रतिनिधिहरू, सरकारी निकायका प्रतिनिधिहरू, संयुक्त राष्ट्रसंघलगायत अन्तर्राष्ट्रिय निकायका प्रतिनिधिहरू र सामाजिक अभियन्ताहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरिन्छ ।

यस पुस्तकमा सो कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्रहरू समावेश गरिएका छन् । कार्यक्रममा कार्यपत्र प्रस्तुत गरिदिनुहुने विभिन्न मन्त्रालयका प्रतिनिधि-कर्मचारीहरू तथा बुद्धिजीविहरूप्रति पनि लाहूर्निप आभारी छ । साथै यस पुस्तक प्रकाशनमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा योगदान गर्ने सबैप्रति हामी आभार व्यक्त गर्दछौं ।

शान्ति कुमारी राई

अध्यक्ष

विषय सूची/Content

संक्षेपीकरण / Abbreviation
प्रकाशकीय

लैंगिक समानता, संस्कृति र भाषा

नेपालमा महिलाको अवस्था र सुधारका प्रयासहरू

नारायण बहादुर कुँवर ३

आदिवासी जनजाति महिला र बालबालिकाका सन्दर्भमा

नेपाल सरकारको नीति र अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरू

कैलाश राई २९

नेपालमा मातृभाषाको उपयोग: नीतिगत

र कार्यगत अवस्था

डा.डिल्लीराम रिमाल ५३

मातृभाषा, मातृभाषामा शिक्षा

र संस्कृतिसम्बन्धि राज्यको नीति

अमृत योन्जन-तामाङ १०५

संविधान, कानून र नयाँ बन्ने कानूनहरूमा सामुहिक र आदिवासीको अधिकार

Legal framework on the rights of
indigenous peoples in Nepal:
Analysis of the gaps and the way forward
Toyanath Adhikari 161

आदिवासी जनजाति मानवअधिकारसँग सम्बन्धित
नीतिगत व्यवस्था र क्रियाकलापहरूको विश्लेषण
सरिता ज्ञवाली १८१

प्रचलित कानूनमा आदिवासी जनजाति सम्बन्धी व्यवस्था
शंकर लिम्बू १९९

भूमि अधिकार, संरक्षित क्षेत्रहरू र जलवायु परिवर्तन

भूमिसुधार र व्यवस्थापनको क्षेत्रमा भएका
नीतिगत व्यवस्थाहरूको विश्लेषण
लीलानाथ दाहाल २१९

नेपालका आदिवासी जनजातिको भूमि र भूमि अधिकार
नन्द कन्दडुवा २५७

Policy Analysis on Indigenous Peoples

and Forest Resources in Nepal
Dhananjaya Lamichhane 289

Ensuring Indigenous Peoples' Rights in Policies
on Forest, Water and other Natural Resources:
Issues, Challenges and Way
Dr. Krishna B. Bhattachan 309

व्यापार र मानवअधिकार, अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरीको अधिकार, संघीयता र राज्य पुनर्संरचना

आदिवासी/जनजाति अधिकार संरक्षण तथा
विकासका लागि गरिएका प्रयास, समस्या र सुझावहरू
लीला अधिकारी ३४७

State Restructuring and Federalism in Nepal
Krishna Hachhethu ३६७

Policies related to the Electricity
Development in Nepal
Sagar Raj Goutam 383

Community Engagement in
Hydropower Development: Issue and Challenges
Padmendra Shrestha 395

अनुसूचीहरू/Annexes ४१५

भूमिअधिकार, संरक्षित क्षेत्रहरू र जलवायु परिवर्तन

नेपालका अदिवासी जनजातिको भूमि र भूमिअधिकार

नन्द कन्दडुवा

परिचय

नेपाल चीन र भारत जस्ता ठुला शक्तिशाली राज्यबीच १,४७,१८१ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल भएको एउटा सानो देश हो । आजभन्दा करिब २४८ वर्षअघि, सन् १७६८देखि सुरु भएको गोर्खा राज्यको युद्ध र सम्झौताबाट स-साना राज्यहरूलाई लिएर भएको विस्तार र सन् १८१६को अंग्रेजसँग सुगौलीको सन्धिपछि नेपालको वर्तमान आकार बनेको हो । यसको जम्मा जनसंख्या करिब ३ करोड ६५ लाख²⁰⁵ मध्ये ३५प्रतिशत आदिवासी जनजाति रहेका छन् । यसको पूर्वी सिमादेखि पश्चिम सिमाना र उत्तरदेखि दक्षिण सिमासम्म आदिवासी जनजातिहरू कहिले सघन त कहिले अलि पातलो रूपमा फैलिएर रहेका छन् । देशको

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २५८

कूल जनसंख्यामध्ये कृषिभूमि नहुने भूमिहिनहरू ३प्रतिशत²⁰⁶ रहेको तथ्यांक छ। तिनीहरू मध्ये ७०प्रतिशतभन्दा बढी आदिवासी जनजाति र दलित रहेका छन्।

प्रयुक्त शब्द र शब्दावलीहरूबारे

अंग्रेजी तथा संयुक्त राष्ट्रसंघीय दस्तावेजहरूमा आदिवासी जनजातिको सन्दर्भमा भूमि मात्र नभनेर 'भूमि, भू-क्षेत्र र प्राकृतिक स्रोतहरू' (Land, Territory and Natural Resources) भन्ने शब्दहरू एकैसाथ प्रयोग गर्ने गरिन्छ। यसको अर्थ आदिवासीसँग भूमि, भू-क्षेत्र र त्यहाँका स्रोतसँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेका हुन्छन्। त्यसैले आदिवासीको भूमि भन्ने शब्दको प्रयोगलाई घरबास र कृषि उत्पादन गरिने भूमि मात्र बुझ्नु हुँदैन। यसले उनीहरूको घरबास, कृषि उत्पादन गर्नेदेखि साँस्कृतिक, सामाजिक र जीवन यापनको लागि उनीहरूले विचरण गर्ने एउटा बृहत भौगोलिक क्षेत्रसहितको पर्यावरणसमेत बुझाउँछ। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९का अनुसार जसलाई परम्परागत भूमि भनिन्छ, त्यसलाई आदिवासीको भूमिलाई बुझ्नु पर्दछ।²⁰⁷ यस्तो भू-क्षेत्रमाथि प्राचिन समयदेखि उनीहरूको नियन्त्रण र उपभोग भई आएकालाई अन्य आगन्तुकहरूबाट खाली भूमि (Doctrine of Terra nullius)को अवधारणा र सिद्धान्तअनुसार अतिक्रमण या औपनिवेशीकरणका परि तिनीहरूकै वर्चस्व र उनीहरूबाट स्थापित राज्य तथा शासकहरूका कारण आदिवासीहरूको भू-क्षेत्रमाथिको नियन्त्रण र उपभोग वर्तमानमा गुम्न पुगेको छ। उक्त भू-क्षेत्रमा प्राचिन समयदेखि रहेकै कारणले आदिवासीहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आध्यात्मिक विश्वास, अभ्यास तथा प्रचलनहरू र जीवनपद्धतिका साथै जीवनदर्शन नै उक्त भू-क्षेत्रसँग जोडिन पुगेको कारण सो भू-क्षेत्र आदिवासीहरूको जीवन अस्तित्व बन्न पुगेको छ।

206 ऐ ऐ।

207 अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९, धारा १३ (२)।

पृष्ठभूमि

नेपालमा भूमि नियन्त्रण, स्वमित्व र उपभोग तथा उपयोग सम्बन्धका प्रणालीहरूको लामो इतिहास छ । राष्ट्र-राज्य निर्माणको प्रक्रियामा बनेको केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्य बन्नुअघि र पछिका प्रणालीहरू र राष्ट्र-राज्यको निर्माणकै प्रक्रियामा केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यको सुदृढीकरणको अभियान सुरु हुनुअघि र पछिका प्रणालीहरूलाई हेर्दा नेपालमा भूमि नियन्त्रण, स्वमित्व र उपभोग तथा उपयोग सम्बन्धका प्रणालीहरूलाई स्पष्टसँग बुझ्न सकिन्छ ।

किरातकालीन नेपालको इतिहास लगभग तीनहजार वर्षअघिदेखि सुरु भए तापनि सो बेलाको नेपाल अहिलेको आकारमा थिएन । अहिलेको काठमाडौँ उपत्यकासहित आसपासको क्षेत्रलाई मात्र समेट्दथ्यो । आधुनिक नेपालको इतिहास सन् १७६८बाट सुरु हुन्छ । अझ वर्तमान आकारको नेपालको इतिहास सन् १८१६ को सुगौलीको सन्धि अर्थात करिब दुइसय वर्षदेखि सुरु हुन्छ । नेपालको अहिलेको भूखण्डमा राष्ट्र-राज्य निर्माणको प्रक्रियाको साथै केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यको निर्माण सन् १७६८देखि सुरु भयो । सो राज्य बन्नुअघि दुई खाले भूमि नियन्त्रण, स्वमित्व र उपभोग तथा उपयोग प्रणाली कायम थिए । केही निश्चित भूमि स-साना राज्यका राजाहरूको नियन्त्रण र स्वामित्वमा थियो भने अधिकांश भूमि आदिवासी समुदायको परम्परागत भूमि (Traditional customary land of indigenous peoples)को रूपमा आदिवासी समुदायको नियन्त्रण, स्वामित्व र उपभोगमा थिए । सो समयमा 'भूमि आदिवासी र राज्यको हुन्छ' (Doctrine of land belongs to indigenous peoples and state) भन्ने सैद्धान्तिक अवधारणाले काम गरेको थियो ।

राष्ट्र-राज्य निर्माणको प्रक्रियासँगै केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यको निर्माणपछि पनि नेपालमा उही दुई खाले भूमि नियन्त्रण, स्वमित्व र उपभोग तथा उपयोग प्रणाली रह्यो । फरक के रह्यो भने लिम्बूवान

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २६०

भूमिदेखि बाहेक विजीत राज्यका अधिकांश भूमि राज्य या नेपालका राजाको हुने भयो । लिम्बूवान भूमि चाहिँ लिम्बूवानका शासकहरूसँग तत्कालिन नेपाल राज्यका शाह राजासँग लिम्बू, राय आदिवासीहरूको परम्परागत भूमि (Traditional customary land or ancestral domain of Limbu and Ray indigenous peoples) हुने गरी स्वायत्त लिम्बूवान राज्यको रूपमा रह्यो जसलाई पछि विकृत रूपमा किपट भनियो । यस समयावधिसम्म 'भूमि आदिवासी र राज्यको हुन्छ' भन्ने सैद्धान्तिक अवधारणाले काम गर्‍यो । यही समयमा नेपालका शासक राजाहरूले आफ्ना सहयोगी दरवारिया शक्तिहरूलाई विजीत राज्यका भूमिहरू विर्ताको रूपमा, कर्मचारीहरूलाई भूमि जागिर, जगेरा तथा रकमको रूपमा, विजीत राज्यका शासकहरूलाई भूमि राज्यको रूपमा र हिन्दू राज्यलाई सुदृढ बनाउन मन्दिरहरूलाई गुठीको रूपमा दिने प्रचलनहरू चलाइयो । र तिनलाई बढावा दिइयो । यही क्रममा सन् १८५६ मा नेपालमा उदाएको राणा शासनले सन् १८५७/५८ मा भएको अवध (लखनउ) विद्रोहलाई दबाउन राणाहरूले अंग्रेजलाई सहयोग गरेवापत अंग्रेजले प्रदान गरेको बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर अर्थात नयाँ मुलुकका थारु आदिवासीको भूमि राणा शासकले आफ्ना सहयोगी हिन्दू दरवारियाहरूलाई विर्ताको रूपमा दिए ।

नेपालमा राष्ट्र-राज्यको निर्माणकै प्रक्रियामा सन् १९५० देखि केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यको सुदृढीकरणको अभियान सुरु भयो । यसले 'भूमि राज्यको हो' भन्ने अवधारणा तथा सिद्धान्त (Doctrine of Eminent Domain) अंगिकार गर्‍यो । र भूमि प्रणालीमा रहेको विविधतालाई केन्द्रीकृत तथा एकात्मक राज्यको अवधारणाअनुसार सो राज्यलाई बलियो बनाउन भूमि प्रणालीलाई एकरूपतामा ल्याउने बाटो लिइयो । त्यसपछि राज्य शासकहरूले जमिन्दारी, पटवारी, विर्ता, जागिर, जगेरा, रकम तथा राज्यको रूपमा रहेका भूमिलाई उन्मूलन गर्ने बाटो लिइयो ।

सन् १९६०मा प्रजातन्त्रिक व्यवस्थालाई तत्कालिन राजाले आफ्नो

हातमा लिएर राजाबाटै सोभै निर्देशित पंचायती शासन व्यवस्थाले राष्ट्र-राज्यको निर्माणलाई अभू तेज गर्दै केन्द्रीकृत तथा एकात्मक राज्यलाई अभू सुदृढ र मजबुत बनाउने बाटो लिइयो । यसले नेपालको पूर्वी भाग लिम्बूवानमा रहेको लिम्बू तथा राय समुदायको परम्परागत भूमि र स्वशासन (Traditional customary territorial land and autonomy of Limbu and Ray indigenous peoples)लाई पनि शासन सत्ताको बलमा समाप्त गर्ने बाटो लियो । फलतः सन् १९६४ मा जारी गरिएको भूमि सम्बन्धि ऐन, २०२१ (सन् १९६४)लाई सन् १९६८मा संशोधन गरि क्विपट व्यवस्थालाई जमिन्दारी प्रथाभित्र राखी उन्मूलन गरेको घोषणा गरियो । यसमा विचारणीय कुरा के छ भने कान्तिपुरका शाह राजा र लिम्बूवानका लिम्बू, राय नेताहरूसँग सन् १७७४मा भएको सम्झौता र त्यो बीचमा पटक-पटक भएका अन्य सम्झौताहरूमा क्विपट भन्ने शब्दको प्रयोग भएको छैन भने पछिल्लो समयमा लिम्बूवानका लिम्बू तथा राय समुदायको परम्परागत भूमिलाई व्यवस्थापन गर्ने सन्दर्भमा केन्द्रीय शासकहरूले क्विपट भन्ने शब्दहरू कहिँकहाँ प्रयोग गरेको पाइन्छ । अर्को क्विपट भनेको सामुदायिक नियन्त्रण र अधिनता भएको भूमि प्रणाली थियो । जमिन्दारी प्रथा थिएन ।

भूमिमा रहेको विविध प्रणालीहरूलाई समाप्त पारेपछि राज्य शासकहरूले भूमिलाई समग्र रूपमा राज्यअन्तर्गत राखेर भूमिलाई चार किसिममा वर्गिकरण गरी व्यवस्थापन गरिआएको छ । व्यक्तिको नीजि स्वामित्व हुने भूमि, सार्वजनिक भूमि, सरकारी स्वामित्वको भूमि र गुठी स्वामित्वको भूमि । जसमध्ये सार्वजनिक र सरकारी स्वामित्वको भूमिमा मालपोत या कर लाग्दैन भने नीजि स्वामित्वको र गुठी स्वामित्वको भूमिमा मालपोत या भूमि कर लाग्दछ ।

वर्तमानका भूमि सवालहरू

नेपालका हाल दुई खाले भूमि सवालहरू रहेका छन् । पहिलो, आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमि (Traditional customary territorial

land/ancestral domain)को सम्मान र सुनिश्चितता भन्ने रहेको छ। दोस्रो, भूमिहिन तथा सुकुमवासीलाई भूमि, मोहीको अधिकार, उखडा जमिनमा जोताहा किसानहरूको अधिकार, गाउँ बलकमा भूमि भोग गरिरहेको व्यक्तिको अधिकार, कमैयाहरूलाई बास र जीवनयापनका लागि कृषियोग्य भूमि, दलित, हलिया, हरूवा-चरुवाहरूलाई भूमि सुनिश्चितता भन्ने रहेको छ।

भूमिसँग सम्बन्धित यी सबै समस्या तथा सवालहरू विगतमा राज्य तथा राज्य शासकहरूले राष्ट्र-राज्य निर्माणका लागि लिएको समग्र भूमि राज्यको हो भन्ने अवधारणा र सिद्धान्तानुरूप केन्द्रीकृत तथा एकात्मक राज्य बनाउने र सुदृढ गर्ने नीतिअन्तर्गत भूमिमा रहेको फरक-फरक प्रणालीहरूलाई एकरूपता कायम गर्न अवलम्बन गरेका नीतिका उपज हुन्।

यी सवालहरूसँग राज्य निर्माणको प्रश्न जोडिएको छ। यिनीहरूसँग जोडिएको राज्य निर्माणको मुख्य सवाल भनेको राष्ट्र-राज्य निर्माण गर्ने हो या बहुलराष्ट्र-राज्य निर्माण गर्ने भन्ने हो। हाम्रो देशको भौगोलिकता, जातीय बसोवासको अवस्था, जातीय तथा साँस्कृतिक विविधता, विभिन्न स्थानको विशेषता आदिले एकरूपता र एकात्मकताजस्ता राज्य निर्माणको अभियानलाई निषेध गर्दछ। जबरजस्त गरिए त्यहिँबाट द्वन्द्व सुरु हुन्छ। विगतमा यही अन्तरवस्तुलाई पक्रेर देशमा चर्को द्वन्द्व पनि भएको छ। अन्ततः देशको वस्तुगत अवस्थाले माग गरेअनुसारको राज्य निर्माणतिर जानैपर्ने हुन्छ। यसै सन्दर्भमा, आदिवासीहरूका लागि भूमि भनेको जीवन हो, संस्कृति हो, सामाजिक विश्वास हो, र आध्यात्मिक केन्द्र हो भने गैरआदिवासीहरूको लागि भूमि सम्पत्ति र जीवननिर्वाहको साधन हो। आदिवासीको भूमि, भू-क्षेत्र र प्राकृतिक स्रोतको सवाल भनेको उनीहरूको पहिचानको सवाल हो। यही पहिचानको सवालले देशलाई बहुल राष्ट्र-राज्य निर्माण गर्नुपर्ने माग गर्दछ। संघीय राज्य निर्माण गर्ने सन्दर्भमा उठेका लिम्बूवान, खम्बूवान,

तामाङसालिङ, थरुहट, नेवा:लगायतका प्रदेशहरूको माग र बोटे, बराम, थामी, आठपहरिया, याख्खा, लेप्चा, धिमाललगायतका स्वायत्त क्षेत्र तथा संरक्षित क्षेत्रको माग भूमि अधिकारसँग गाँसिएका पहिचानका मागहरू हुन् । यस्ता दावी तथा मागहरू नाम पहिचान भनी सतही रूपमा आए पनि त्यसको अन्तर केन्द्रमा भूमि र भू-क्षेत्र र स्रोतहरू रहेको छ ।

आदिवासी जनजातिको भूमि अतिक्रमण र अधिग्रहण

नेपालमा आदिवासी जनजातिको भूमिमा अतिक्रमण र अधिग्रहण (खोस्ने र हडप्ने) गर्ने कार्य बाहिरिया जातिहरूको आगमनसँगै भयो । आदिवासी जनजातिहरू नेपाल राज्य बन्नुअघि प्राचिन समयदेखि हाल नेपालको खास-खास भू-क्षेत्रमा बसोवास गरिराएको उनीहरूको इतिहासले बताउँछ । यस्तो भू-क्षेत्रमाथि प्राचिन समयदेखि उनीहरूको नियन्त्रण र उपभोग भई आएको क्षेत्रमा बाहिरबाट अन्य आगन्तुक जाति समुदायहरू आए । आदिवासी जनजातिहरूले नियन्त्रण र उपभोग गरिरहेका क्षेत्रमा आएर उनीहरूको स्वीकृती नलिई खाली भूमि (Doctrine of Terra nullius)को अवधारणा र सिद्धान्तको प्रयोग गरेर आगन्तुकहरू बसोवास गर्न थाले । यसैबाट उनीहरूका भू-क्षेत्र तथा परम्परागत भूमिमा अतिक्रमण या औपनिवेशीकरणको प्रक्रिया सुरु भयो । कालान्तरमा आगन्तुहरूकै वर्चस्व र उनीहरूबाटै स्थापित राज्य तथा शासकहरूका कारण आदिवासीहरूको भू-क्षेत्रमाथिको नियन्त्रण र उपभोग गुम्न पुग्यो ।

नेपालमा आदिवासी जनजातिको भूमि, भू-क्षेत्र तथा प्राकृतिक स्रोतहरू अतिक्रमण र अधिग्रहण तीन हिसाबले भएको पाइन्छ । पहिलो, आदिवासी जनजातिको भूमिमा आएर बासको बस्ने र सम्बन्धित आदिवासी जनजातिका परिवारहरूसँग नाता सम्बन्ध जस्तै मित, दाजुभाइ, दाता आदि जोड्ने र विस्तारै आदिवासी जनजातिलाई बसमा लिएर उनीहरूको भूमिलाई हडप्ने । यो प्रक्रिया बाहिरिया जाति समूह आदिवासीहरूको क्षेत्रमा आएर बासको रूपमा बस्न थालेदेखि केन्द्रीकृत

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २६४

तथा एकात्मक राज्य निर्माण भए पछि पनि लामै समयसम्म चल्थ्यो । लिम्बूवानको लिम्बू तथा रायको परम्परागत भूमिमा बाहिरियाहरूको प्रवेश ईस्वीको १६औँ देखि १७औँ शताब्दीसम्म भएको प्रमाणहरू भेटिन्छ । यसको राम्रो प्रमाण लिम्बू तथा रायदेखि बाहेकका अन्य मानव समूहहरूका वंशावली हेर्दा उनीहरूको लिम्बूवानमा बसोवास ५/६ पुस्तादेखि बढीमा १३/१४ पुस्ता मात्र पुगेको देखिन्छ ।

दोस्रो, केन्द्रीकृत तथा एकात्मक राज्य निर्माणको अभियानसँगै आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमि राज्यका शासकहरूले खोस्ने कार्य भयो । यस अभियानमा तत्कालीन शाह राजाहरूले लिम्बूवानका लिम्बू तथा रायलाई छोडेर अन्य सम्पूर्ण आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमिलाई हडप्ने र खोस्ने काम गरे । राई, तामाङ, थारु, मगर, गुरुङ, नेवारलगायतका आदिवासीहरूको परम्परागत भूमि यसरी नै हडप्ने र खोस्ने काम भयो । यस्ता कतिपय भूमिहरू आफ्ना सहयोगीहरूलाई विर्ताको रूपमा प्रदान गरे भने कतिपय ठाउँहरूमा जमिन्दारी तथा मुखियाप्रणालीको रूपमा स्थानीय जमिन्दारहरूलाई राज्य शासकहरूको प्रतिनिधीको रूपमा खडा गरे । जमिन्दार तथा मुखियाहरूले आदिवासी जनजातिको अधिनमा भएका परम्परागत भूमि र ढालफाढ गरी बनाइएका खेतीयोग्य भूमि सबै उनीहरूको अधिनमा लिने काम गरे । मोरङ र भापाका सन्थाल, राजवंशी, धिमाल, थारु, दनुवारलगायतका आदिवासीहरूको भूमि यही क्रममा खोसिए ।

तेस्रो, राष्ट्र-राज्यको निर्माण प्रक्रियाले साथ दिएका जाति समूहले राज्य बलको आँडमा आदिवासी जनजातिको भूमि हडप्ने काम भयो । राष्ट्र-राज्य निर्माणको प्रक्रियामा स्थापित केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्य शासन आदिवासी जनजातिका लागि प्रतिकूल भयो भने आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमिमा पछि आएकाहरूका लागि अनुकूल मात्र भएन राज्य शासनले उनीहरूलाई आँड भरोसा तथा सुरक्षा दिने कामसमेत गर्‍यो । आदिवासी जनजातिलाई राज्यको निकायहरूमा

आफ्ना जग्गा दर्ता गर्ने व्यवस्था तथा प्रक्रियाहरू थाहा पाउन र बुझ्न सकेनन् । ती व्यवस्था तथा प्रक्रियाहरू बुझ्नका लागि भाषाको समस्या थियो । तत्कालीन शासन दमनकारी भएकाले उक्त शासन व्यवस्थसँग उनीहरूको विश्वास पनि भएन । यसले राज्य शासनबाट आँड र सुरक्षा पाएका मानवसमूहका मानिसहरूले आदिवासी जनजातिको अधिनमा रहेका परम्परागत भूमि तथा खेतीयोग्य भूमि आफ्नो नाममा दर्ता गराए । यसका साथसाथै तिनै राज्य शासनको आड तथा सुरक्षामा रहेका मानिसहरूले जाली कागज तथा तमसुक बनाएर आदिवासी जनजातिको भूमि एक पछि अर्को गर्दै छिने र उनीहरूलाई भूमिहिन सुकुमवासी बनाए ।

आदिवासी जनजातिहरूको भूमि र भूमिअधिकार

नेपालका प्रत्येक आदिवासी जनजातिको थातथलो अर्थात् परम्परागत भूमि रहेका छन् । लिम्बूवान भित्र लिम्बू र राय (मेवाहाड, याम्फु, याख्खा, लोहरूड, आठपहरिया)लगायत लेप्चा र धिमालको परम्परागत भूमि रहेका छन् । सन्थाल आदिवासीको मोरङ र भूपाको तल्लो क्षेत्र उनीहरूको परम्परागत भूमिको रूपमा रहेको छ । उराव अर्थात् भूगडको सुन्सरीको तल्लो क्षेत्र, ताजपुरिया, राजवंशी, मेचे, किसान, कोचे, गन्गाईलगायतका आदिवासीहरूको मोरङ र भूपाको विभिन्न क्षेत्रमा परम्परागत भूमि रहेको छ । यसैगरी थारूको तराई-मधेस र पहाड बीचको तराई तथा भित्री तराई परम्परागत भूमिको रूपमा रहेको छ । तामाङ जातिको घना बसोवास भएको क्षेत्र रसुवा, धादिङ, नुवाकोट, मकवानपुर, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक उनीहरूका परम्परागत भूमिको रूपमा पहिचान भएका छन् । नेवार आदिवासीको काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुरका क्षेत्रहरू परम्परागत भूमिको रूपमा रहेको छ,

राजी आदिवासीको सुर्खेत र कैलालीको खास क्षेत्र, चेपाङहरूको गोरखा, चितवन, धादिङ, मकवानपुरको खास क्षेत्र, दनुवारको सिन्धुली, काभ्रे, सर्लाही, धनुषा र सप्तरी भित्रका खास-खास क्षेत्र, वोटेको चितवन र

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २६६

नवलपरासी भित्रको खास क्षेत्र, माभीको सिन्धुली, रामेछापलगायतको खास-खास क्षेत्र, थामीको दोलखा, सिन्धुपाल्चोक र रामेछापलगायतको जिल्लाका खास क्षेत्र, हायुको सिन्धुली र रामेछाप भित्रको खास-खास क्षेत्र, बरामको गोर्खाको उत्तरी भागको खास क्षेत्र उनीहरूका परम्परागत भूमि हुन । त्यस्तै दुराको लमजुङ र तनहु भित्रको खास क्षेत्र, गुरुङ घना बसोवास रहेको कास्की, लमजुङ, गोरखा, स्याङ्जा, पर्वतलगायतका क्षेत्र, मगर घना बसोवास भएको पाल्पा, गुल्मी, अर्घाखाँची, स्याङ्जा, पर्वत, बागलुङ, म्याग्दी, रुकुम, रोल्पा लगायतका क्षेत्र, शेर्पा घना रूपमा बसोवास भएका उत्तरी हिमाली भुभाग भित्रका क्षेत्र, सुनुवारको रामेछाप, दोलखा, ओखलढुंगा भित्रका खास क्षेत्र, र राई घना बसोवास रहेका भोजपुर, सोलुखुम्बु, खोटाङ, ओखलढुंगालगायत क्षेत्र भित्रको खास क्षेत्र उनीहरूको परम्परागत भूमि हुन ।

विभिन्न आदिवासीहरूको यी परम्परागत भूमिलाई राज्यले मान्यता दिएको छैन । आदिवासीको भूमि तथा भू-क्षेत्रको अधिकारलाई कानुनी रूपमा सुनिश्चित गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा सम्झौताहरूको नेपाल पक्षराज्य भइसकेको छ । संयुक्त राष्ट्र संघको चार्टर, १९४५ले पहिचानका मानव समूहहरूको समान अधिकार र आत्मनिर्णयको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दै धारा ७३ को उपधारा (क) र (ख) मा उल्लेख गरेको छ, 'ती मानव समूहको संस्कृतिको रक्षार्थ उनीहरूको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक विकास र स्वसरकार विकासको सुनिश्चितताका साथै ती अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी मापदण्ड (इन्स्ट्रुमेन्ट)हरूले नेपालका आदिवासी जनजातिका भूमि, भू-क्षेत्र, प्राकृतिक स्रोत, सहभागिता, प्रतिनिधित्व, परम्परागत कानून तथा रीतिरिवाज, भाषा, संस्कृति, स्वायत्तता, स्वशासन, आत्मनिर्णय, स्वविकास लगायतका अधिकारहरू सुनिश्चित गरेका छन् ।'

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९: यस महासन्धिलाई नेपाल राज्यले अनमोदन गरी पक्षराज्य भइसकेको छ । यसर्थ, यसले

सुनिश्चित गरेका आदिवासी जनजातिका अधिकार राष्ट्रिय कानुनले सुनिश्चित गरेसरह अधिकारको रूपमा स्थापित भइसकेको छ । अब हाम्रो देशको नीति, ऐन, कानुन, नियमावलीहरू निर्माण तथा संसोधन गर्दा महासन्धि नं. १६९का अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गरिनुपर्दछ । उक्त अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले आदिवासी जनजातिका भूमि अधिकार सम्बन्धमा धारा १३ देखि १९ सम्मको विशेष व्यवस्था गरी निम्न अधिकारहरू सुनिश्चित गरेको छ:

- आदिवासीहरूले ओगटेका या प्रयोग गरेका भूमि या भू-क्षेत्रसँग उनीहरूको संस्कृति र आध्यात्मिक मुल्यको विशेष सम्बन्ध विशेष गरी उनीहरूको सामुहिक सम्बन्ध र महत्वलाई राज्यले सम्मान गर्नुपर्ने ।²⁰⁸
- आदिवासीहरूले परम्परागत रूपमा ओगटेका भूमिमाथिको स्वामित्व र अधिनताको अधिकारलाई मान्यता दिइनुपर्ने र उनीहरूले सम्पूर्ण रूपले नओगटेका तर उनीहरूले जीवनयापन तथा परम्परागत गतिविधिहरू गर्ने गरेको भूमिमा जीवनयापन तथा परम्परागत गतिविधि गर्न पाउने अधिकारलाई रक्षा गर्ने उपायहरू गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।²⁰⁹
- सरकारले यस्ता भूमिहरूको पहिचान गर्न आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने, र सम्बन्धित आदिवासीको सो भूमि माथिको स्वामित्व र अधिनताको अधिकारलाई प्रभावकारी रूपमा रक्षाको ग्यारेन्टी गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।²¹⁰
- यस्तो भूमिमाथि सम्बन्धित आदिवासीले गरेको दाबीलाई समाधान गर्न राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थामा पर्याप्त प्रक्रियाहरूको व्यवस्था गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।²¹¹
- आदिवासीहरूको भूमिजन्य प्राकृतिक स्रोतहरू माथिको

208 धारा १३ (१) ।

209 धारा १४(१) ।

210 धारा १४(२) ।

211 धारा १४(३) ।

अधिकारलाई विशेष रूपमा रक्षा गरिनुपर्ने छ र आदिवासीहरूको ती स्रोतहरू प्रयोग, व्यवस्थापन र संरक्षणमा सहभागी हुन पाउने अधिकार रहन्छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ।²¹²

- आदिवासीहरूको भूमिजन्य खनिज या उपरी सतहको स्रोत या भूमिजन्य अन्य स्रोतहरूको अधिकारको स्वामित्व राज्यले लिन चाहेको अवस्थामा सरकारले आदिवासीहरूसँग परामर्श गरिने प्रक्रियालाई कायम राख्ने या परामर्श गरिने प्रक्रिया स्थापित गर्नुपर्दछ।²¹³
- निम्न प्रावधानहरूमा बाहेक ती समुदायका जनतालाई उनीहरूले ओगट्दै आएका भूमिबाट हटाइने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ।²¹⁴
 - यी समुदायका जनताको स्थानान्तर तथा पुनर्स्थापना अपवादको उपायको रूपमा अनिवार्य हुन आएका अवस्थामा तिनीहरूको स्वतन्त्र एवं पूर्व उचित सहमति लिएर मात्र स्थानान्तर तथा पुनर्स्थापना गरिनुपर्ने छ। तिनीहरूको सहमति प्राप्त गर्न नसकिएको अवस्थामा सम्बन्धित जनताको प्रभावकारी प्रतिनिधित्वका लागि अवसर प्रदान गर्ने सार्वजनिक सोधपुछको प्रक्रियालगायत राष्ट्रिय नियम र ऐन कानूनद्वारा स्थापित उचित प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरेपछि मात्र स्थानान्तर तथा पुनर्स्थापना कार्य गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²¹⁵
 - पुनर्स्थापना गरिनुपर्ने अनिवार्य कारणको औचित्य समाप्त हुनासाथ यी जनतालाई यथासम्भव आफ्नो

212 धारा १५ (१) ।

213 धारा १५(२) ।

214 धारा १६(१) ।

215 धारा १६(२) ।

परम्परागत भूमिमा फर्कने अधिकार हुनेछ, भन्ने व्यवस्था गरेको छ।²¹⁶

- सम्बन्धित आदिवासी आफ्नो परम्परागत भूमिमा फर्कने सम्भावना नभएमा पूर्व समझौता अनुरूप वा सम्झौता नभएको अवस्थामा पनि उचित प्रक्रियाहरू मार्फत कमसेकम पनि तिनीहरूको वर्तमान आवश्यकता र भावी विकासका लागि अनुकूल हुने गरी उनीहरूले पहिले ओगटेका भूमि समान गुण र कानुनी स्तरयुक्त भूमि सम्भव भए सम्म प्रदान गरिनुपर्ने जुन सम्बन्धित जनताले अभिव्यक्त गरेको प्राथमिकता पैसा वा जिन्सी लगायतको अन्य कुनै रूपको क्षतिपूर्ति दिइनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²¹⁷
- यसरी पुनर्स्थापित भएको व्यक्तिलाई त्यसबापत भएको हानी वा चोटका लागि पूरा क्षतिपूर्ति दिइनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²¹⁸

- आदिवासी समुदायले आफ्ना अन्य सदस्यहरूमा भूमिसम्बन्धी अधिकार हस्तान्तरण गर्न स्थापना गरेका प्रक्रियाहरू सम्मान गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²¹⁹
- ती आदिवासीको क्षमतालाई विचार गरेर तिनीहरूको आफ्नो भूमि यताउति गर्न या तिनीहरूको समुदायभन्दा बाहिरको व्यक्तिलाई अधिकार सार्नु पर्दा ती आदिवासीहरूलाई सम्पर्क तथा परामर्श गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²²⁰
- आदिवासीहरूको प्रथा तथा रीतितीथिको वा तिनीहरूको

216 धारा १६(३) ।

217 धारा १६(४) ।

218 धारा १६(५) ।

219 धारा १७ (१) ।

220 धारा १७(२) ।

कानुनी अज्ञानताको फाइदा उठाएर ती आदिवासी समुदायसँग असम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई तिनीहरूको भूमि स्वामित्व हासिल गर्ने वा भूमि उपयोग गर्ने कार्य गर्नबाट रक्षा गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²²¹

- आदिवासीको भूमिमा अनाधिकृत अतिक्रमण वा प्रयोगलाई कानुनद्वारा पर्याप्त मात्रमा दण्डित गरिने र सरकारले यस्ता अपराधहरू रोक्न आवश्यक कदमहरू चाल्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²²²
- आदिवासीहरूलाई राष्ट्रिय कृषि कार्यक्रममा अन्य क्षेत्रका जनतासरह उपचार प्रदान गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²²³

आदिवासी अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषण पत्र: सन् २००७ मा जारी गरिएको आदिवासी अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषण पत्रलाई हाम्रो देशले कार्यान्वयन गर्ने प्रतिवद्धता जाहेर गरेको छ। उक्त घोषणा पत्र आदिवासी जनजातिहरूको मानव अधिकारको स्रोत हो। सो घोषणापत्रले आदिवासीहरूको भूमि अधिकार²²⁴ सम्बन्धमा पर्याप्त व्यवस्था गरेको छ:

- आदिवासीहरूको भूमि, भू-क्षेत्र र स्रोतहरूलाई असर गर्ने र नास गर्ने उद्देश्यले गरिने कार्यहरूलाई राज्यले सुरक्षा गर्नका लागि प्रभावकारी संयन्त्र उपलब्ध गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²²⁵

221 धारा १७(३)।

222 धारा १८।

223 धारा १९।

224 आदिवासी अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषण पत्र, २००७, धारा ८, धारा १०, धारा २५, धारा २६, धारा २७, धारा २८, धारा २९, धारा ३०, धारा ३२ र धारा ३३।

225 धारा ८ (२)।

- आदिवासीहरूलाई उनीहरूको भूमि तथा भू-क्षेत्रबाट बलपूर्वक हटाउन नमिल्ने व्यवस्था गरेको छ । सम्बन्धित आदिवासीहरूको अग्रिम जानकारी सहितको स्वतन्त्र मन्जुरी बिना उनीहरूलाई सो भूमिबाट स्थानान्तर गर्न नमिल्ने व्यवस्था गरेको छ । यस्तो स्थानान्तर उनीहरूलाई न्यायिक र उचित क्षतिपूर्ति दिने र सम्भव भएसम्म उनीहरू आफ्नो भूमिमा फर्कन पाउने विकल्प सहितको सहमति तथा सम्झौता हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।²²⁶
- आदिवासी जनजातिलाई परम्परादेखि नै आफ्नो स्वामित्वमा रहेका वा उनीहरूले अन्य किसिमले बसोवास गरी प्रयोग गर्दै आएका जमिन, भूभाग, पानी र तटवर्ती समुन्द्र तथा अन्य संसाधनसँग उनीहरूको पृथक आध्यात्मिक सम्बन्धलाई कायम राख्ने तथा सुदृढ पार्ने र यस सम्बन्धमा भावी पुस्ताप्रतिको आफ्नो उत्तरदायित्व बहन गर्ने अधिकार व्यवस्था गरेको छ ।²²⁷
- आदिवासी जनजातिलाई उनीहरूले परम्परादेखि नै आफ्नो स्वामित्वमा रहेका, बसोवास गरेका वा अन्य किसिमबाट प्रयोग गर्दै आएका वा हासिल गरेका जमिन, भूभाग तथा शंसाधनहरूमाथिको अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ ।²²⁸
- आदिवासी जनजातिलाई परम्परागत स्वामित्व वा अन्य परम्परागत व्यवसाय वा प्रयोगका कारण आफूसँग भएका तथा आफूले अन्य किसिमले प्राप्त गरेको जमिन, भूभाग तथा शंसाधनमाथिको स्वामित्व प्राप्त गर्ने, तिनको प्रयोग गर्ने, विकास गर्ने तथा नियन्त्रण गर्ने अधिकार व्यवस्था गरेको छ ।²²⁹

226 धारा १० ।

227 धारा २५ ।

228 धारा २६ (१) ।

229 धारा २६ (२) ।

- राज्यले यी जमिन, भूभाग तथा शंसाधनहरूलाई कानुनी मान्यता तथा संरक्षण दिने, र त्यस्तो मान्यता सम्बन्धित आदिवासी जनजातिको प्रचलन, परम्परा तथा भूस्वामित्व प्रथालाई ध्यानमा राखेर प्रदान गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²³⁰
- परम्परागत रूपमा स्वामित्वमा रहेका वा अन्य किसिमबाट बसोवास वा प्रयोग गरिदैं आएका आदिवासी जनजातिका जमिन, भूभाग र शंसाधनहरूमा उनीहरूको अधिकारलाई मान्यता प्रदान गर्न र न्याय निरूपण गर्न राज्यहरूले सम्बन्धित आदिवासी जनजातिसँग मिलेर उनीहरूको कानून, परम्परा, प्रचलन र भूस्वामित्व प्रणालीलाई उचित मान्यता दिदैं एउटा न्यायपूर्ण, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, खुला र पारदर्शी प्रक्रिया अवलम्बन गरी कार्यान्वयन गर्ने, र आदिवासी जनजातिलाई यस प्रक्रियामा सहभागी बन्ने अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ।²³¹
- आदिवासी जनजातिलाई परम्परागत रूपमा आफ्नो स्वामित्वमा रहेका वा अन्य किसिमले उनीहरूले बसोवास वा प्रयोग गरेका जमिन, भूभाग तथा शंसाधनहरू उनीहरूको अग्रिम जानकारीसहितको स्वतन्त्र मन्जुरी बिना जफत गरिए, लिइए, बसोवास वा प्रयोग गरिए वा त्यसमा क्षति पुऱ्याएमा पुनर्प्राप्तिलगायतका माध्यमबाट क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने वा त्यो सम्भव नभएमा उचित, न्यायपूर्ण र न्यायोचित क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ।²³²
- सम्बन्धित मानिसहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक सहमति जनाएको अवस्थामा बाहेक गुणस्तर, आकार र कानुनी हैसियतमा समान हुने गरी जमिन, भूभाग र शंसाधनका रूपमा वा

230 धारा २६ (३) ।

231 धारा २७ ।

232 धारा २८(१) ।

मौद्रिक रूपमा वा अन्य उपयुक्त क्षतिपूर्तिका रूपमा त्यस्तो क्षतिपूर्ति प्राप्त हुने व्यवस्था गरेको छ ।²³³

- आदिवासी जनजातिलाई आफ्नो वातावरण तथा जमिन वा भूभाग र शंसाधनको उत्पादनशील क्षमतालाई बचाएर राख्ने वा त्यसको संरक्षण गर्ने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । यस्तो बचाउ तथा संरक्षणका लागि राज्यले कुनै भेदभावविना आदिवासी जनजातिका लागि सहायता कार्यक्रमहरू तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।²³⁴
- आदिवासी जनजातिको अग्रिम जानकारी सहितको स्वतन्त्र मन्जुरीविना उनीहरूको जमिन वा भूभागमा जोखिमयुक्त पदार्थहरूको भण्डारण वा बिसर्जन नगरिने कुरा सुनिश्चित गर्न राज्यहरूले प्रभावकारी उपायहरू गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।²³⁵
- सम्बद्ध सार्वजनिक हितका लागि उचित नठहर्‍याएसम्म वा सम्बन्धित आदिवासी जनजातिद्वारा स्वतन्त्रतापूर्वक सहमति दिइएको वा अनुरोध गरिएको अवस्थामा बाहेक आदिवासी जनजातिको जमिन वा भूभागमा सैनिक गतिविधि हुन नहुने व्यवस्था गरेको छ ।²³⁶
- सैनिक गतिविधिको लागि आदिवासी जनजातिको जमिन वा भूभाग प्रयोग गर्नु पूर्व राज्यले उपयुक्त कार्यविधि मार्फत र विशेष रूपमा आदिवासी जनजातिका प्रतिनिधीमूलक संस्थाहरू मार्फत सम्बन्धित आदिवासी जनजातिसँग प्रभावकारी परामर्श गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।²³⁷
- आदिवासी जनजातिलाई आफ्नो जमिन वा भूभाग वा अन्य

233 धारा २८(२) ।

234 धारा २९(१) ।

235 धारा २९(२) ।

236 धारा ३०(१) ।

237 धारा ३०(२) ।

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २७४

शंसाधनहरूको विकास वा प्रयोगका लागि प्राथमिकता र रणनीतिहरू निर्धारण तथा तयार गर्ने अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ।²³⁸

- आदिवासी जनजातिको जमिन वा भूभाग वा अन्य शंसाधन विशेषगरी खनिज, जल वा अन्य शंसाधनको विकास, उपयोग वा दोहनसँग सम्बन्धित वस्तुलाई प्रभावित पार्ने कुनै आयोजना स्वीकृत गर्नुपूर्व राज्यले आदिवासी जनजातिको अग्रिम जानकारी सहितको स्वतन्त्र मन्जुरी प्राप्त गर्न उनीहरूका आफ्ना प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू मार्फत सम्बन्धित आदिवासी जनजातिसँग असल नियतले परामर्श तथा सहयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।²³⁹

राजनीतिक तथा नागरिक, र आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि: संयुक्त राष्ट्रसंघीय राजनीतिक तथा नागरिक अधिकार, र आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूले सोभै आदिवासीहरूको भूमिमाथिको अधिकारको कुरा नगरे पनि सबै पहिचानका जनताहरूको सामुहिक अधिकारको कुरा हुनुपर्नेमा जोड दिन्छ।

राजनीतिक तथा नागरिक अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको धारा १को उपधारा (१)ले पहिचानका सबै जनताहरूको आत्मनिर्णयको अधिकार रहने, र सो अधिकार भएकै कारणले उनीहरूले आफ्नो राजनीतिक स्थितिलाई स्वतन्त्रपूर्वक निश्चित गर्न सक्ने, र स्वतन्त्रपूर्वक उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकास अनुसरण गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।

आदिवासीहरूको सन्दर्भमा विश्व सम्मेलनको उपज दस्तावेज: संयुक्त

238 धारा ३२(१)।

239 धारा ३२(२)।

राष्ट्र संघको महासभाको उच्च तहको, जसलाई आदिवासीहरूको सन्दर्भमा विश्व सम्मेलन भनिन्छ, २२ सेप्टेम्बर २०१४मा भएको चौथो प्लेनरी बैठकले आदिवासीहरूको सम्बन्धमा महत्वपूर्ण प्रस्तावहरू पास गरेको छ । यस प्लेनरी बैठकले आदिवासीहरूसँग सम्बन्धित विषयहरूमा विशेष जोड दिने र दृढता प्रकट गर्ने ४०बुँदे संकल्प प्रस्तावहरू पास गरेको छ । जोड र दृढता प्रकट गरिएका बुँदाहरूमध्ये २वटा बुँदाले आदिवासीहरूको भूमि, भूभाग र शंसाधनहरूको सम्बन्धमा राज्यहरूले राष्ट्रिय योजना गर्नुपर्ने कुरा उठान गरिएको छ ।

उक्त आदिवासीहरूको सन्दर्भमा विश्व सम्मेलनको प्रस्ताव नं. २० ले आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा पत्रको सम्बन्धमा आदिवासीहरूको भूमि, भूभाग र शंसाधनलाई प्रभाव पार्ने कुनै पनि परियोजनाको स्विकृति दिनु अघि आदिवासीहरूको अग्रिम जानकारी सहितको स्वतन्त्र मन्जुरी लिन विश्वासका साथ आदिवासीहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थामार्फत परामर्श र सहयोग लिने भन्ने राज्यहरूबाट गरिएको संकल्पलाई मान्यता दिने कुरालाई जोड दिइएको छ । यसैगरी, प्रस्ताव नं. २१ले आदिवासी अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्रको सम्बन्धमा आदिवासीहरूको भूमि, भूभाग र शंसाधनमाथिको अधिकारलाई मान्यता, बढोत्तरी र आधिकारीको रूपमा निर्णय गर्न सम्बन्धित आदिवासीहरूलाई संयोजन गरेर राष्ट्रिय तहमा न्यायिक, स्वतन्त्र, निशपक्ष, खुला र पारदर्शी प्रक्रियाहरू स्थापना गर्ने राज्यहरूबाट गरिएको संकल्पलाई मान्यता दिने कुरालाई जोड दिइएको छ ।

आदिवासी जनजातिको वर्तमान भूमिको अवस्था

नेपालका आदिवासी जनजातिका भूमि, भूभाग र शंसाधनहरू सम्बन्धको कथा लामो छ । आफ्नो परम्परागत भूमि तथा शंसाधनहरूमा बाहिरियाहरूको अतिक्रमण, आफ्ना भूमिहरू अरुबाट हरण र भूमिहिन सुकुमवासीभई सिमान्तकृत समुदायको रूपमा परिणत भएका र हुँदै

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २७६
गएका धेरै लामो कथाहरू छन् ।

आदिवासी जनजातिहरूको भूमि पहिले र अहिले: गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले राष्ट्र-राज्य निर्माणको प्रक्रिया र केन्द्रीकृत तथा एकात्मक राज्य निर्माण गर्नु अघि थोरै भूमि राज्यको थियो भने अधिकांश भूमि र भूभाग आदिवासी जनजातिको नियन्त्रण, स्वामित्व र उपभोगमा थियो । राष्ट्र-राज्य निर्माणको अभियान र केन्द्रीकृत तथा एकात्मक राज्य निर्माण भएको करिब १८२ वर्ष अर्थात सन् १९५१ मा आइपुग्दा ठिक उल्टो अवस्थामा आइपुग्यो । सन् १९५१ मा आइपुग्दा रैकर (राज्यलाई कर तिर्नुपर्ने) जमिन, बिर्ता जमिन, जागिर जगेर रकम र गुठी जमिन गरेर ९६ प्रतिशत भूमि राज्यको अधिनमा रहन गयो भने परम्परागत भूमि (पछि किपट भनिएको) ४ प्रतिशत मात्र हुन गयो । अन्ततः राज्यको जालभेल र छलकपटीपूर्ण नीति र कार्यक्रमले गर्दा सन् १९९५ सम्म आइपुग्दा नेपालको सम्पूर्ण भूमि नेपाल राज्यको नियन्त्रण र स्वामित्वमा गयो ।

आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमि: भूमि नियन्त्रण, स्वामित्व र उपभोगमा आएको लामो प्रक्रियाको परिवर्तन पछि हाल आदिवासीहरूको परम्परागत भूमि (Territorial customary land of indigenous peoples / ancestral domain of indigenous peoples)लाई नेपाल राज्यको कानूनले मान्यता र सुनिश्चित नगरे पनि विरोध र निषेधको बावजूद आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत मान्यता र प्रयोगमा परम्परागत भूमि र भूभाग आदिवासी जनजातिहरूको मानसपटलमा अझै ज्युँदै रहेको छ । यसै परम्परागत भूमि नियन्त्रण, उपभोग र प्रयोगका लागि चितवन र नवलपरासीका वोटहरू नारायणी नदीमा माछा मार्न पाउने, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको व्यवस्थापन, निकुञ्ज भित्रका प्रकृतिक संसाधनलगायतको अधिकारका लागि लडिरहेका छन् । बाग्लुङको ढोरपाटन क्षेत्रका मगर, छन्त्याल, थकाली आदिवासीहरू ढोरपाटन शिकार आरक्ष विस्तारको विरुद्ध र सो शिकार

आरक्षको भूभाग नियन्त्रण, उपभोग र प्रयोगका लागि लडिरहेका छन् । चितवनका थारु आदिवासीहरू निकुञ्जभिन्न रहेको उनीहरूको कूल पुजा गर्ने स्थानमा पस्न र कूल पुजा गर्न निषेध गर्ने सरकार र निकुञ्जको विरुद्धमा र निकुञ्ज आदिवासीहरूको नियन्त्रण, व्यवस्थापन, उपभोग र उपयोगमा आउनुपर्ने सवालमा लडिरहेका छन् । मोरङका सन्थाल आदिवासी परम्परागत रूपमा उनीहरूले प्रयोग गरिरहेका भूमि वन जंगलहरूका लागि संघर्षरत छन् । लिम्बूवानका विभिन्न नदीहरूमा भइरहेको जलविद्युत आयोजना, वन तथा संरक्षित वन र सरकारी जग्गा ऐलानी पर्ति जमिनमा लिम्बू आदिवासीको नियन्त्रण र स्वामित्वलगायत सो क्षेत्रमा संचालन हुने आयोजनाहरूले अग्रिम जानकारीसहित स्वतन्त्र मन्जुरी लिनुपर्ने कुराका लागि संघर्षरत छन् । देशकै राजधानी काठमाडौं उपत्यकामा सरकारले सडक विस्तार गरिरहेको छ । यस विस्तारले नेवार आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत भूमिमाथि आक्रमण भइरहेको छ । वैकल्पिक उपाय ननिर्लाकिकनै उपयुक्त क्षतिपूर्तिकोसमेत व्यवस्था नगरी नेवार आदिवासी जनजातिसँग अग्रिम जानकारी सहितको स्वतन्त्र मन्जुरी नलिई उनीहरूले उपभोग गरिरहेको जमिनलाई सडक विस्तारको नाममा बलपूर्वक घरहरू भत्काउने कामको विरुद्धमा उनीहरू संघर्षरत छन् । देशको विभिन्न भागमा आदिवासी जनजातिहरू आफ्नो परम्परागत भूमिमा गरिने र उनीहरूलाई असर तथा प्रभाव पार्ने तथाकथित विकास गतिविधि विरुद्ध र ती भूमिमा उनीहरूको नियन्त्रण, उपभोग र उपयोगका लागि धेरै संघर्ष गरिरहेका छन् ।

परम्परागत भूमि प्रयोगमा अवरोध र निषेध: देशको विभिन्न भागमा आफ्नो परम्परागत भूमि आफ्नो नियन्त्रण, उपभोग, उपयोग र अस्तित्व बचाउन आदिवासी जनजातिहरू लडिरहेका छन् । तर, देशको सरकार तथा स्थानीय शासन प्रशासन वर्तमान ऐन कानूनहरूको आधारमा आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमिमा नियन्त्रण, उपभोग र उपयोगमा रहेको उनीहरूको अस्तित्व समाप्त गर्न हर हिसाबले रोक्ने र निषेध गर्ने काम गरिरहेको छ । चितवन र नवलपरासीका बोटे आदिवासी

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २७८

जनजातिलाई नारायणी नदीमा माछा मार्ने उनीहरूको परम्परागत उपभोग र निकुञ्जको वन भित्रका जीवनयापनका संसाधनहरूलाई उपभोग र प्रयोगको प्रचलनलाई सरकार र निकुञ्ज प्रशासनले रोक्ने र निषेध गर्ने काम गरिरहेको छ। यही नियन्त्रण र निषेध गर्ने काम बागलुङको ढोरपाटन क्षेत्रका मगर र छत्त्याल आदिवासी जनजातिलाई गरेको छ। त्यसरी नै नियन्त्रण र निषेध गर्ने काम मोरङका सन्थाल आदिवासी जनजातिलाई उनीहरूले साँस्कृतिक रूपमा परम्परागत हिसाबले प्रयोग गरिरहेको भूमि (साँस्कृतिक उपभोगका वन, जंगल तथा सार्वजनिक भूमि) साँस्कृतिक प्रयोगमा सरकार तथा स्थानीय शासन प्रशासन रोक लगाइरहेको र निषेध गरिरहेको छ।

देशभर यस्ता घटनाहरू आदिवासीहरूको परम्परागत भूमिमा भइरहेका छन्। यस्ता घटनाहरू देशव्यापी रूपमा बढीरहेका छन् र अझ बढ्ने सम्भावना रहेको छ। यस्ता घटनाहरू हुनुमा राज्यले अनुमोदन गरिसकेको आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं. १६९ ले गरेका व्यवस्थाहरू र देशको ऐन कानूनहरूले गरेका व्यवस्थाहरू बाभ्रिएका र तिनीहरूबीच द्वन्द्व भएको छ।

आदिवासी जनजातिहरूको भूमि र भूमि अधिकार सम्बन्धमा वर्तमान संविधान

विगतका संविधानहरूले आदिवासी जनजातिहरूको भूमि, भूभाग र संसाधनहरूबाट उनीहरूलाई अलग्याउने, जबरजस्तरूपमा राष्ट्र-राज्य निर्माणको प्रक्रियामा लैजाने र उनीहरूलाई मुल प्रवाहको समाजमा विलिन गराउने उद्देश्य र बाटो लिए। देशको संविधान र कानूनको हिसाबले त्यो गतिमा अझै ब्रेक लाग्न सकेको छैन। तर राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ अनुमोदन र आदिवासी अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणपत्रलाई हाम्रो राज्यले कार्यान्वयन गर्ने प्रतिवद्धता गरेपछि र वर्तमान संविधान थोरै भए पनि

उक्त महासन्धि तथा घोषणापत्रबाट प्रभावित भएकोले उक्त गति अलि धिमा भएको छ । यस सन्दर्भमा वर्तमान संविधानले भूमि सम्बन्धमा गरेका व्यवस्थाहरूलाई नियाल्न जरुरी छ:

पहिलो, वर्तमान संविधानले आदिवासी जनजातिको स्वायत्तता, स्वशासन, आत्मनिर्णयको अधिकार, परम्परागत भूमि तथा भूभाग र शंसाधन, अग्रिम जानकारी सहितको स्वतन्त्र मन्जुरी, आदिवासी जनजातिहरूसँग सम्बन्धित विषयहरू र उनीहरूलाई असर तथा प्रभाव पार्ने विषयहरूमा उनीहरू आफैले निर्णय गर्न पाउने अधिकार, परम्परागत कानूनको अभ्यासको अधिकार लगायतका विषयहरूमा कहिँ कतै व्यवस्था गरेको छैन । तर संविधानले निषेध गरेको बाहेकका विषयहरूमा ऐन निर्माण गर्दा ती विषयहरूलाई समायोजन गर्न सकिने अवस्था छ ।

दोस्रो, वर्तमान संविधानका कतिपय व्यवस्थाहरूले नेपाल पक्ष भएका आदिवासी जनजातिका अधिकार सम्बन्धमा कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूका व्यवस्थाहरूलाई सोभै र प्रकारान्तरले निषेध गर्ने हो कि भन्ने आशंकाहरू उत्पन्न गरेको छ । संविधानका रहेका खास गरी भूमिसँग जोडिएका व्यवस्थाहरू निम्न छन्:

(क) धारा ३ मा, 'नेपालको भूगोलभित्र विभिन्न क्षेत्र र थातथलोमा बस्ने नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, अखण्डता, राष्ट्रिय हित तथा समृद्धिप्रति आस्थावान रही एकताको सूत्रमा आवद्ध बहुभाषी, बहुसंस्कृति भएका र भिन्न-भिन्न धर्म मान्ने बहुजाति जनता नै राष्ट्र हुन्' भन्नु नसकेकोले यसले आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत भूमिको पहिचानलाई निषेध गर्ने हो कि भन्ने आशंका उत्पन्न गर्दछ ।

(ख) संविधानको धारा २५ को स्पष्टीकरणमा, सम्पतिलाई चल अचल (भूमि समेतलाई) सम्पतिको रूपमा परिभाषित र व्याख्या गरिएकोले यसले भूमि आदिवासी जनजातिहरूका लागि आफ्नो बासस्थान, जीवन पद्धति, संस्कृति र आध्यात्मिक विश्वासको

केन्द्र मान्ने कुरालाई निषेध गर्ने आशंका उत्पन्न गर्दछ ।

- (ग) धारा २५ को उपधारा (३)ले सार्वजनिक हितका लागि राज्यले कुनै पनि व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण गर्दा क्षतिपूर्तिको आधार र कार्यप्रणाली ऐन बमोजिम हुने भनिएकोले यसले आदिवासी जनजातिहरूको अग्रिम जानकारी सहितको स्वतन्त्र मन्जुरीलाई निषेध गर्ने हो कि भन्ने आशंका उत्पन्न गर्दछ ।
- (घ) धारा २५ को उपधारा (५)ले राज्यले सार्वजनिक हितका लागि कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण गरेकोमा त्यस्तो सार्वजनिक हितको सट्टा अर्को कुनै सार्वजनिक हितका लागि त्यस्तो सम्पत्ति प्रयोग गर्न बाधा पर्ने छैन भन्ने व्यवस्थाले आदिवासी जनजातिको पुनर्स्थापना नभएको अवस्था आफ्नो भूमिमा फर्कन पाउने अधिकारलाई निषेध गर्ने हो कि भन्ने आशंका उत्पन्न गर्दछ ।
- (ङ) धारा ५१ को (छ)मा, प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, संवर्धन र उपयोग सम्बन्धी नीतिको (१) मा 'राष्ट्रिय हित अनुकूल तथा अन्तरपुस्ता समन्यायको मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण, संवर्द्धन र वातावरण अनुकूल दीर्घो रूपमा उपयोग गर्ने र स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता र अग्रधिकार दिँदै प्राप्त प्रतिफलहरूको न्यायोचित वितरण गर्ने' भनिएको र त्यसमा आदिवासी जनजाति उल्लेख नगरिनु तर स्थानीय समुदाय मात्र भनि उल्लेख गरिनुले आदिवासी जनजातिको प्राकृतिक साधन स्रोत (भूमि तथा भूभाग सहित) माथिको अधिकारमा आघात पर्ने हो कि भन्ने आशंका उत्पन्न गर्दछ ।

तेस्रो, संविधानमा आदिवासी जनजातिको सन्दर्भमा व्यवस्था गरेका केही पक्षहरू सकारात्मक छन् । ती केही सकारात्मक व्यवस्थाहरू निम्न छन्:

- धारा ५१ को (ख), राजनीतिक तथा शासन व्यवस्था सम्बन्धि नीतिको (३)मा 'नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि

सम्भौताहरूको कार्यान्वयन गर्ने' भनिएकोले आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं. १६९ कार्यान्वयन हुनेमा विश्वास गर्न सकिने आधार दिन्छ ।

- धारा ५१ को (अ), सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धि नीतिको (द)मा 'आदिवासी जनजातिको पहिचानसहित सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, शीप, संस्कृति, सामाजिक परम्परा र अनुभवलाई संरक्षण र संबर्द्धन गर्ने' भनिएकोले आदिवासी जनजातिको पहिचान भनेको भूमि तथा भूभागसँग गाँसिएकोले भूमि तथा भूभागसँग गाँसिएका आदिवासी जनजातिको सवालहरूलाई समाधान गर्ने ठाउँ दिन्छ ।

आदिवासी जनजातिको भूमि र भूमिअधिकार सम्बन्धमा वर्तमान नीति र ऐन कानूनहरू

भूमि सम्बन्धि ऐन कानूनहरू वर्तमान संविधानको सन्दर्भमा कतिपय परिमार्जन, संशोधन र नया बनाउनुपर्ने अवस्था रहेको छ । ती ऐनहरूमा हाल के छ भन्नेमा पनि हेरिनु आवश्यक छ ।

भूमि ऐन, २०२१ले भूमिलाई निस्कृय पूँजीको रूपमा लिन्छ, कृषियोग्य भूमिको न्यायोचित वितरणको कुरा गर्छ, भूमिमा आश्रित वास्तविक किसानहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन र कृषि उत्पादनमा अधिकतम वृद्धि गर्न प्रोत्साहन गर्नेमा जोड दिन्छ ।

यो ऐन केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यमा आधारित भूमि व्यवस्थालाई निर्देशित र व्यवस्थापन गर्न बनेको हो । तर देश संघीयतामा गइसकेकोले हाल त्यसको सन्दर्भ पूर्ण रूपमा बदलिसकेको अवस्था

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २८२

छ। अधिकारको सूचीको आधारमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको भूमि सम्बन्धको अधिकार पनि विषयगत आधारमा फरक-फरक संघीय तह (इकाई)मा परेको छ। यसको अर्थ ती विषयहरूमा सम्बन्धित तह (इकाई)ले ऐन तथा कानूनहरू बनाउने छन्। भूमिलाई लिएर हेर्दा, खानी उत्खनन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष तथा सिमसार क्षेत्र, राष्ट्रिय वन नीति, भूउपयोग नीति, बस्ती विकास नीति मात्र संघको अधिकार क्षेत्रमा पर्दछ। भूमि व्यवस्थापन, जग्गाको अभिलेख, खानी अन्वेषण र व्यवस्थापन, प्रदेशभित्रको राष्ट्रिय वन र जल उपयोग विषयहरू प्रदेशको अधिकार क्षेत्रमा पर्दछ। भूमि नीति र सो सम्बन्धी कानून बनाउने विषय संघ र प्रदेशको साझा अधिकार क्षेत्रमा पर्दछ। यसैगरी, वन, जंगल, जल उपयोग, खानी तथा खनिजका विषयहरू संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार क्षेत्रमा पर्दछन्।

भूमि ऐन, २०२१ ले मूलभूत रूपमा जमिन्दारी उन्मूलन, जग्गाको हदबन्दी, अधिकतम हदभन्दा बढी जग्गा प्राप्त गर्ने, क्षतिपूर्ति, जग्गाको विक्री वितरण, मोही सम्बन्धी व्यवस्था, कुतको व्यवस्था, अनिवार्य बचत तथा ऋणको व्यवस्था, भू-उपयोग, जग्गाको खण्डीकरण नियन्त्रण तथा चक्लाबन्दी गर्ने सम्बन्धी, अधिकारी र कार्यविधि, र विविध जस्ता विषयहरू समेटेको छ।

मालपोत ऐन, २०३४ ले मुख्य रूपमा मालपोत कार्यालयको स्थापना, जग्गाको दर्ता र रजिष्ट्रेशन गर्ने काम, मालपोतको असुली सम्बन्धी व्यवस्था, मालपोत मिन्हा सम्बन्धी व्यवस्था, मालपोत असुल गर्ने काम, कर्तव्य र दायित्व सम्बन्धी व्यवस्था, जग्गा आवाद गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था, र विविध जस्ता विषयहरू समेटेको छ।

भूमि अधिग्रहण ऐन, २०३४ ले मुख्य रूपमा सरकारले सार्वजनिक उद्देश्यका लागि भूमि प्राप्त गर्ने अधिकार, संस्थाका लागि भूमि प्राप्त गर्ने अधिकार, जमिन प्राप्त गर्ने प्रारम्भिक कार्यको निर्णय, जमिन प्राप्त

गर्ने प्रारम्भिक कार्वाही, हानी नोक्सानीका लागि क्षतिपूर्ति, प्रारम्भिक कार्वाहीबाट आएको कुराहरूबारे रिपोर्ट दिने, जमिन प्राप्तीका लागि सुचना दिने, जमिन प्राप्तीका लागि दिइने सुचनामा समेटिनुपर्ने विवरणहरू, जग्गावालाले उजुरी दिन पाउने अधिकार, जमिन लिने अधिकार, क्षतिपूर्तिको रूप र निर्धारण गर्ने अधिकार, सट्टामा दिइने जग्गा, गुठी जमिनका लागि क्षतिपूर्ति, क्षतिपूर्तिका लागि मापदण्ड, क्षतिपूर्तिको निर्धारण, क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नेहरूको नामावली, क्षतिपूर्तिको निर्धारणपछि सुचना दिने, मोहीहरूले पाउने क्षतिपूर्ति लगायतका विषयहरू समेटेको छ ।

वन ऐन, २०४९ ले राष्ट्रिय वनको सीमा निर्धारण र अन्य व्यवस्था, सरकारद्वारा व्यवस्थित वनसम्बन्धी व्यवस्था, संरक्षित वन सम्बन्धी व्यवस्था, सामुदायिक वनसम्बन्धी व्यवस्था, कबुलियती वनसम्बन्धी व्यवस्था, धार्मिक वनसम्बन्धी व्यवस्था, निजी वनसम्बन्धी व्यवस्था, वेवारिसी वा दरिया बुर्दी काठसम्बन्धी व्यवस्था, अपराध र दण्ड सजाय, कसूरको जाँचबुझ र कार्यविधि जस्ता विषयहरू समेटेको छ ।

अन्तर परेका विषयहरू

नेपालका अहिलेसम्मका ऐन कानुनहरूले नेपाल पक्षराज्य भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता अनुरूप आदिवासी जनजातिका परम्परागत भूमिको सम्मान र रक्षा गर्ने सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्न सकेका छैनन् । अहिलेका भूमि सम्बन्धि कुनै पनि ऐन कानुनहरूमा आदिवासी जनजातिको भूमि, भूभाग र भूमिजन्य प्राकृतिक स्रोतहरूबारे स्पष्ट केही पनि व्यवस्था भएको देखिँदैन । जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०७१ अपुग र अधुरो रहेको देखिन्छ । तर पनि आयोजना केन्द्रीत केही नीति सकारात्मक छ जसलाई ऐन कानुनमा अनुवाद गरिएको छैन ।

भूमि र भूमि अधिग्रहण ऐनले परिभाषित गरेको जमिनको सम्बन्धमा

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २८४

आदिवासीहरूको परम्परागत भूमिलाईसमेत ध्यानमा राखेर भूमि ऐन परिमार्जन गर्न आवश्यक छ। संघीय तहको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेको राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐन, वन्यजन्तु आरक्ष तथा सिमसार क्षेत्र, राष्ट्रिय वन नीति र भूउपयोग नीति निर्माण या संशोधन गर्दा नेपाल पक्षराज्य भएको आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको भूमि अधिकारसँग सम्बन्धित धारा १३ देखि १९ सम्मको विशेष व्यवस्थालाई अनुसरण गरिनुपर्दछ। त्यसमध्ये केही मूलभूत व्यवस्थाहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत भूमिको सम्मान, स्वामित्व र अधिनताको अधिकारलाई मान्यता र रक्षा,
- सरकारले यस्ता भूमिहरूको पहिचान गर्न चालिनुपर्ने आवश्यक कदम,
- आदिवासी जनजातिले दावी गरेका परम्परागत भूमिलाई समाधान गर्न राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थामा पर्याप्त प्रक्रियाहरूको व्यवस्था,
- आदिवासी जनजातिको भूमिजन्य प्राकृतिक स्रोतहरूमाथि रक्षा र ती स्रोतहरूको प्रयोग, व्यवस्थापन र संरक्षणमा सहभागिताको अधिकार,
- आदिवासी जनजातिको भूमि तथा भूभागमा कुनै काम गर्न र उनीहरूसँग सम्बन्धित भूमिजन्य प्राकृतिक स्रोतहरूमा कुनै काम गर्न वा उनीहरूलाई प्रभाव र असर गर्ने कार्य गर्दा आदिवासी जनजातिसँग लिइनुपर्ने अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरी,
- आदिवासीको भूमिमा अनधिकृत अतिक्रमण वा प्रयोगलाई कानुनद्वारा पर्याप्त मात्रमा दण्डित गर्ने र सरकारले यस्ता अपराधहरू रोक्न चाल्नुपर्ने आवश्यक कदमलगायतका विषयहरू छन्।

नेपालको संविधान, २०७२ अनुसार भूमि नीति र सो सम्बन्धी कानुन बनाउने विषय संघ र प्रदेशको साझा अधिकार क्षेत्रमा पर्दछ। प्रदेश तह हाल बनिनसकेको अवस्थामा संक्रमणकालीन अवस्थामा साझा

अधिकार क्षेत्रका र प्रदेशको कानून पनि संघीय तहले बनाउन पाउने अधिकारलाई प्रयोग गरी भूमि नीति तथा कानून बनाउँदा पनि नेपाल पक्षराज्य भएको आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको भूमि अधिकारसँग सम्बन्धित धारा १३ देखि १९ सम्मको विशेष व्यवस्था र नेपाल राज्यले कार्यान्वयन गर्न प्रतिवद्धता गरेको आदिवासी जनजाति अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा पत्र²⁴⁰मा भएको व्यवस्थाहरूलाई अनुसरण गरिनुपर्दछ ।

संविधानअन्तर्गत रहेर प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विषयहरूमा आ-आफ्नै नीति तथा ऐनहरू निर्माण गर्ने अधिकार प्राप्त रहेको छ । यसैगरी वनजंगल, जल उपयोग, खानी तथा खनिज विषयहरू संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार क्षेत्रमा पर्दछ । नेपाल पक्ष भएको आदिवासी जनजाति सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको भूमिलाई आदिवासीको भूभाग (भू-क्षेत्र) र उनीहरूले ओगटेका या प्रयोग गरेका त्यहाँका सम्पूर्ण पर्यावरणसमेत हो भनि परिभाषित गरेको छ । तसर्थ माथि उल्लेख गरिएको संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार क्षेत्रमा पर्ने वन, जंगल, जल उपयोग, खानी तथा खनिज र संघ तथा प्रदेशको अधिकार क्षेत्रमा पर्ने राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु र शिकार आरक्ष तथा सिमसार क्षेत्र, राष्ट्रिय वन र भूउपयोगका साथै भूमि (भूमि नीति र भूमि कानूनहरू) सबै सो अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको परिभाषित गरेको भूमि भित्र पर्दछन् । यसर्थ, हाल बुझिएको विभिन्न प्रकारका वन, जंगल, जल उपयोग, खानी तथा खनिज, राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष तथा सिमसार क्षेत्र, राष्ट्रिय वन तथा सरकारी जग्गा र सार्वजनिक भूमिहरूलाई के कसरी परिभाषित गर्ने? प्रश्न उठ्छ । यी विषयहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्यवस्था गरेका कुरा र मौजुदा ऐन कानूनहरूले व्यवस्था गरेका व्यवस्थाका साथै राज्य, राज्यका निकाय तथा संयन्त्र र

240 आदिवासी जनजाति अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा पत्र, २००७, धारा ८, धारा १०, धारा २५, धारा २६, धारा २७, धारा २८, धारा २९, धारा ३०, धारा ३२ र धारा ३३ ।

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २८६
अन्य मानिसहरूले बुझेको कुरामा अन्तर रहेको छ ।

चुनौतीहरू

आदिवासी जनजाति अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्यवस्थाहरू र देशको ऐन कानूनहरूले गरेका व्यवस्थाहरू बाझिएका र तिनीहरू बीचबाट उत्पन्न तथाकथित विकास कार्यको विरुद्धमा भइरहेको देशव्यापी घटना तथा द्वन्द्वहरूलाई समाधान गर्न मुख्य तीनवटा चुनौती रहेका छन्:

पहिलो, आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमिलाई पहिचान गर्ने कार्य नै चुनौतीपूर्ण रहेको छ । यस सम्बन्धमा धेरै अधिदेखि आदिवासी जनजातिहरूले परम्परागत भूमिको पहिचानलाई राजनीतिक रूपमा स्वायत्त क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्र भनेर उठान गरेका छन् । संविधानले यस्ता स्वायत्त र संरक्षित क्षेत्र बनाउने विषयलाई ठाउँ दिएको छ ।

दोस्रो, संविधानका कतिपय धारामा व्यवस्था भएका कुराहरूले आशंका उत्पन्न गरेका छन् । यसर्थ, नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्यवस्थालाई कसरी ऐन कानूनहरूमा समायोजन गर्ने भन्ने चुनौती रहेको छ ।

तेस्रो, यी विषयहरूमा समाधानका लागि आएका कुराहरूमा आउन सक्ने द्वन्द्व कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने चुनौती रहने देखिन्छ ।

अब गरिनुपर्ने कार्यहरू

पहिलो कुरा, नेपालमा ५९ आदिवासी जनजातिले मान्यता प्राप्त गरेको र कतिपय छुटेको भन्ने दाबी रहेको छ । राज्य तथा सरकार र विभिन्न निकायले उनीहरूका विषय र उनीहरूलाई असर तथा प्रभाव पार्ने विषयहरूमा उनीहरूको अग्रिम जानकारीसहित स्वतन्त्र मन्जुरी लिने समग्र आदिवासी जनजातिको र निश्चित खासखास आदिवासी

जनजातिको संयन्त्र या संस्था या संरचना कुन हो? त्यो कसरी बन्छ? र कसरी उक्त संयन्त्र या संस्था या संरचना उनीहरूको प्रतिनिधिमूलक हुन्छ? भन्नेमा समस्या रहेको छ । यस्तो आधिकारिक संयन्त्र या संस्था या संरचनाको बारेमा समग्र आदिवासी जनजाति र सम्बन्धित आदिवासी जनजातिको सम्बन्धमा सम्बन्धित समुदाय टुंगोमा पुगनुपर्दछ ।

दोस्रो, आईएलओ महासन्धि नं. १६९ले सुनिश्चित गरेका आदिवासी जनजातिको भूमिसहितका अधिकार कार्यान्वयन गर्ने राष्ट्रिय कार्ययोजनालाई पुनर्परिमार्जित रूपमा ल्याई कार्यान्वयनमा लैजान र आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित सबै विषयका नीति, ऐन तथा कानूनहरू परिमार्जन, संशोधन र निर्माण गर्ने निर्देशक दस्तावेज तयार गरिनुपर्दछ ।

तेस्रो, आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत भूमिको तत्काल पहिचान गरिनुपर्दछ ।

चौथो, संविधानअनुसार भूमिसहितका ऐन कानून निर्माण, परिमार्जन र संशोधन गर्दा नेपाल पक्षराष्ट्र भई आदिवासी जनजातिसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्यवस्थाअनुसार निर्माण, परिमार्जन तथा संशोधन गरिनुपर्दछ ।

पाचौं, आदिवासी जनजाति सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूले सुनिश्चित गरेका अधिकारलाई समेटेर भूमिका सबै विषय तथा पाटोहरू समेटिएको समग्र परिमार्जित भूमि तथा भू-उपयोग नीति ल्याइनुपर्छ ।

छैठौं, संविधानअनुसार नीति निर्माण, ऐन कानून निर्माण, परिमार्जन र संशोधन गर्दाको प्रक्रिया सम्बन्धमा आदिवासी जनजातिहरूसँग सम्बन्धित विषयहरू (नीति तथा ऐन कानूनहरू) आदिवासी जनजातिको अग्रिम जानकारी सहितको स्वतन्त्र मन्जुरी लिने प्रक्रियाको अवलम्बन

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● २८८
गरिनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

नेपालको संविधान, २०७२ ।

आदिवासी जनजाति अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा पत्र,
२००७ ।

आई.एल.ओ. महासन्धि नं. १६९ ।

वन ऐन, २०४९ ।

मालपोत ऐन, २०३४ ।

भूमि अधिग्रहण ऐन, २०३४ ।

भूमि ऐन, २०२१ ।